

עיצוב התנהגות היריב באמצעות הפעלת כוח

לעיתים קרובות אנחנו מפעילים כוח צבאי כדי לשכנע את האויב להימנע מהתנהגות שהיא שלילית בעינינו. המאמר בוחן - באמצעות מחקרים פסיכולוגיים קלסיים - מתי הפעלת הכוח תהיה יעילה ומתי לא תשיג את מטרתה



משגרי קסאם ברצועת עזה | תגובה של לחץ ושל כהלה בעקבות נפילת רקטות מחזקת את רצון היריב להמשיך בשיגור הרקטות



לירז מרגלית

דוקטורנטית בפסיכולוגיה
וחוקרת במרכז דדו לחשיבה
צבאית בין-תחומית



עניינו של המאמר הזה הוא הפעלת כוח לשם עיצוב התנהגות, דהיינו האופן שבו ניתן להשפיע על התנהגות היריב באמצעות הפעלת כוח צבאי. במרכזו של המאמר עומדים המושגים "ענישה" ו"הרתעה". המאמר בוחן את המושגים האלה מהפרספקטיבה של גישת הלמידה ההתנהגותית, שעל פיה ניתן לעצב התנהגות באמצעות חיזוקים¹. בתחום האישי הוכח שהתערבות טיפולית - המבוססת על עקרונות הלקוחים מתורת הלמידה - יעילה בשינוי דפוסי התנהגות. המחקר המוצג כאן הוא ייחודי בניסיונו להסיק מהפעלה של עקרונות למידה ברמה האישית על הרמה הארגונית, ובאופן ספציפי: על התחום הביטחוני. מושא הלמידה הוא היריב, והמטרה היא לשנות דפוסי מסוימים בהתנהגותו. הישענות על עקרונות מתחום הלמידה לניתוח התנהגותו של היריב בתחום הצבאי דורשת התאמות לסביבה הייחודית באותו האופן שהתערבות טיפולית דורשת התאמות למקרה הטיפולי הנידון. אולם על פי התיאוריה ההתנהגותית, העקרונות הבסיסיים של הלמידה יעילים לניתוח כל סוג של התנהגות שאותה ניתן לבחון.

בחלקו הראשון של המאמר מוצגים היסודות התיאורטיים שבבסיס תהליך הלמידה, ולאורם נבחנים הדרך היעילה ביותר לייצור התניות חדשות והאופן שבו ניתן לשמור התניות לאורך זמן לאחר שכבר נרכשו. המושג "ענישה" מנותח בהקשר של דפוסי הלמידה. מהפרספקטיבה של התיאוריה ההתנהגותית, ענישה היא אמצעי שדרכו לומד היריב התניה חדשה.

החלק השני של המאמר עוסק בהיבטים היישומיים, דהיינו בהפעלת הכוח הצבאי. הדבר נעשה באמצעות שילוב בין מחקרים על למידה ועל התנהגות לבין מחקרים העוסקים בהפעלת כוח צבאי. לבסוף מובאות מסקנות מעשיות הנובעות מתיאוריית הלמידה בנוגע להפעלת כוח צבאי.

למידת דפוסי התנהגות בתגובה לגירויים

החלוצים בחקר הלמידה היו פסיכולוגים חסידי הגישה הביהביוריסטית. על פי הגישה הזאת צריכים הפסיכולוגים למקד את העניין שלהם בתגובות של בני האדם לגירויים חיצוניים ולא בתהליכים שמתרחשים בנפשותיהם (כפי שגרס, למשל, פרויד). יתרונה של הגישה הביהביוריסטית הוא היותה אמפירית לחלוטין: את הגירויים ואת התגובות ניתן למדוד במדויק.

ההנחה הבסיסית של הגישה הביהביוריסטית היא שאסוציאציות פשוטות הן אבני היסוד של כל סוגי הלמידה², ושאותם חוקים בסיסיים של למידה רלוונטיים לכל סוג של למידה - ללא קשר לתוכן הנלמד או לזהות הלומד³.

ישנם שני סוגי למידה עיקריים: למידה לא אסוציאטיבית ולמידה אסוציאטיבית. למידה לא אסוציאטיבית פירושה תהליך של למידה בעקבות גירוי יחיד. התהליכים האלה כוללים "הביטואציה" ו"סנסיטיזציה". הביטואציה (habituation) היא ירידה הדרגתית בתגובה התנהגותית כשמוצג גירוי שאינו מסוכן, כלומר למידה שמובילה להתעלמות מגירוי מוכר שאין לו השלכות מיוחדות, משום שאין בו סכנה בעברונו. לדוגמה, לעיתים קרובות לא נשים

לב לרעש של מקרר או של מזגן - אלא רק לאחר שהרעש ייפסק - כיוון ששימת לב לרעש, שאין בו שום איום, תגזול מאיתנו משאבים. במילים אחרות: ברגע שהמערכת הקוגניטיבית שלנו מזהה שהרעשים האלה אינם מצביעים על סכנה, היא מתעלמת מהם לשם חיסכון קוגניטיבי במשאבי קשב. סנסיטיזציה (Sensitization) היא עלייה הדרגתית בתגובה התנהגותית בתגובה לגירוי עוצמתי מסוכן או מפחיד. למשל, בעת שמיעת רעש ממקור בלתי מזוהה בזמן שנכנסים לסמטה חשוכה בלילה, צפויה לעלות רמת התגובה האמוציונלית (בהלה) ככל שהרעש יימשך.

למידה אסוציאטיבית היא תהליך למידה מורכב יותר כיוון שהיא כרוכה בלימוד הקשרים בין אירועים שונים. היא עשויה להתבסס על התניה קלסית או על התניה אופרנטית.

בהתניה קלסית ישנה תגובה רפלקסיבית - שאין עליה שליטה מודעת - לאירוע מסוים. דוגמה לכך היא תחושת הפחד בעקבות שמיעת אזעקה. האזעקה, כמובן, אינה מפחידה בפני עצמה, אך אצל רבים נוצרה התניה בין צליל האזעקה לאירוע מסוכן (למשל ירי טיל) מה שגורם לתגובות של פחד ברגע ששומעים אותה.

בהתניה אופרנטית, לעומת זאת, ישנו קשר בין התנהגות נשלטת לבין יכולתה של אותה ההתנהגות להשפיע על הסביבה. למשל, כניסה מהירה למקלט בעת שמיעת אזעקה מפחיתה משמעותית את הסכנה. דוגמה נוספת: סידור החדר יוביל למילות שבח מההורים.

הקשר בין הגירוי לתגובה אינו ישיר, כפי שנהוג היה לחשוב בעבר, אלא מושפע מגורמים קוגניטיביים כמו אמונות וציפיות. בניסוי המפורסם של פבלוב, הכלבים ריירו בכל פעם שראו את האוכל. לאחר כמה פעמים שבהן נשמע צלצול של פעמון עם הגעת האוכל, הכלבים הזילו ריר לשמע צלצול הפעמון. המסקנה מהניסוי המפורסם הזה הייתה שהכלב למד לקשר בין הופעת המזון לצלצול הפעמון מכיוון שהאוכל הופיע בסמוך לזמן שבו צילצל הפעמון. רק בשלב מאוחר יותר הבינו שהציפייה היא שמקשרת בין הצלצול לאוכל. הכלב לומד שהפעמון מנבא את בוא האוכל ולכן רייר. יכולת ניבוי נחשבת לבעלת ערך הישרדותי רב: אם לא ניתן לנבא התרחשות של אירועים שליליים שהם איום קיומי, לא ניתן להיערך אליהם בהתאם.

היעדר גירוי משמעותו בדרך כלל שלא צפוי אירוע מכאיב, ולכן ניתן להירגע. לפיכך הגירוי הוא סימן לסכנה, והיעדרותו היא אות ארגעה. כאשר הסימנים האלה אינם אמין, עלול המחיר הרגשי להיות הרסני. כאשר אין מנבא אמין לכאב, יימצאו בעלי חיים ובני אדם בחרדה מתמדת, ובריאותם עלולה להיפגע כתוצאה מכך⁴. דוגמה: אם בכל פעם שנפלת רקטה מושמעת אזעקה, הופכת האזעקה להיות מנבא אמין להופעת הרקטה. האזעקה גורמת להתניה של תחושת פחד, ואילו היעדר אזעקה יוצר תחושת ביטחון. מצב שבו לעיתים נופלות רקטות בלי שתושמע קודם לכן אזעקה עלול להוביל לחרדה מתמדת ולאובדן של תחושת הביטחון גם בעיתות של רגיעה. לאחר שכן אדם התנהג באופן מסוים, הסבירות שהוא יחזור על אותה ההתנהגות תלויה בתוצאותיה ובהשלכותיה. כך, לדוגמה, עכבר ילחץ על דוושה בתדירות גדולה יותר, אם הפעולה הזאת תוביל להשגת תגמול; אנשים ייכנסו למקלטים לשמע האזעקה, אם יבינו שהפעולה הזאת עשויה להציל את חייהם. תגמול מידי לפעולה

מסוימת ידרבן את האדם (או את בעל החיים) לחזור על אותה הפעולה. החיזוק הזה של דפוס פעולה מסוים מכונה "חוק האפקט". על פי "חוק האפקט", האדם מגיב באופן מקרי על מצבים רבים, אך הוא יחזור רק על התגובות המובילות לתוצאות חיוביות.⁵ יש לציין שחיזוק שלילי או חיזוק חיובי הם כמובן בעיני המתבונן. לכן כאשר בוחרים לחזק או להחליש דפוס התנהגות מסוים, יש להכיר לעומק את התפיסות ואת ההעדפות של הגורם שאת התנהגותו רוצים לשנות.

יישום עקרונות הלמידה בתחום הצבאי

על פי רייזר,⁶ חוקי הלמידה הפועלים על בעלי חיים ועל בני אדם נכונים באותה המידה גם ליישומים מדינתיות. הדבר הראשון שיש לעשות כאשר בוחנים את התנהגות היריב במונחים הלקוחים מתיאוריית הלמידה הוא המעבר מתיאוריה המתמקדת בסובייקט, שהוא המושא לשינוי ההתנהגותי, לגישה רב-מערכתית הכוללת גורמי השפעה רבים. הסוגיות האלה נידונות זה זמן רב, וממחקרים רבים עולה המסקנה שמבחינות מסוימות אכן ניתן להשוות בין מערכות לאומיות לסובייקטים.⁷

את ההחלטות ברמה הלאומית והצבאית מקבלת קבוצה קטנה של אנשים. לכן אין צורך לבחון מהי למידה לאומית או התנהגות

הנחת היסוד היא שדפוסים ההתנהגות של היריב נרכשו בתהליך של למידה, כלומר היריב קיבל חיזוק על התנהגותו



לאומית כדי לתת לדיון משמעות. די בכך אם מדברים על למידה ועל התנהגות אצל אינדיווידואלים. מקבלי החלטות פועלים במגבלות חוקי הלמידה התקפים ליחידים, לקבוצות ולאורגניזמים כאחד.⁸ בעיה נוספת היא שתיאוריית הלמידה עוסקת באורגניזמים בסביבה שאין בה אפשרות לאינטראקציה חברתית, ואילו במערכת הצבאית או הבין-לאומית מצויים מקבלי החלטות באינטראקציה. משמעות הדבר היא שביכולתם להשפיע זה על זה וכן שהם נתונים להשפעה של גורמים חיצוניים ופנימיים. לכן כאשר מנתחים התנהגות בסביבה כזאת, יש להבין היטב את יחסי הכוחות בסביבה ואת יחסי התלות בין הגורמים הרלוונטיים. יש לנתח כל מקרה לגופו ולהתאים את התגובה ליריב שעומו אנו מתמודדים ולכלל הגורמים שמשפיעים על המערכת.

תפקיד הענישה בעיצוב דפוסי למידה

ענישה היא סוג של למידה אופרנטית, אך ניתן להשתמש באבני היסוד של הלמידה הפשוטה כדי להסביר מדוע קיימות עמידות בפני עונש לאחר חשיפה אליו (הביטואציה), ומדוע יש צורך בעונשים מסוגים שונים ובעוצמות שונות כדי להגביר את יעילות הענישה (בקצרה: כדי ליצור אפקט של סנסיטיזציה - הגברת הרגישות של

הצד המוענש לעונשים המוטלים עליו. סנסיטיזציה היא הניגוד של הביטואציה, של הרגלה).

תגובה של לחץ ושל בהלה בעקבות נפילת רקטות מחזקת את רצון היריב להמשיך בשיגור הרקטות. בעיניו התגובה הזאת היא חיזוק להתנהגותו. לאחר שנרכש הקשר בין התנהגות לתגובה מסוימת (התניה), נשאלת השאלה כיצד ניתן להחלישו. במילים אחרות: כיצד ניתן לדכא דפוס התנהגות של היריב שהוא שלילי בעינינו.

ישנן שתי דרכים לעשות זאת: האחת - נטרול ההישג. למשל, הפעלת מערכת ליירוט טילים שגורמת לכך שליריב לא יהיה תגמול מהיר. דרך נוספת היא ענישה. מהפרספקטיבה של הלמידה משמעות הענישה היא התניה או יצירת קשר אסוציאטיבי בין ההתנהגות הלא רצויה לעונש ("גירווי שלילי" בלשון הפסיכולוגים).

הנחת היסוד היא שדפוסים ההתנהגות של היריב נרכשו בתהליך של למידה, כלומר היריב קיבל חיזוק על התנהגותו, שאלמלא כן לא הייתה ההתנהגות הזאת משתמרת. מאחר שדפוסים ההתנהגות האלה נרכשו בתהליך של למידה, הרי ניתן לשנותם באותה הדרך. כך, אם בכל פעם שהיריב יירה רקטה על ישראל, ישראל תגיב בהפצצה נקודתית, תיווצר אצל היריב התניה בין ההתנהגות (ירי רקטה) לבין התגובה (הפצצת-נגד). אולם אין בהכרח קשר ישיר בין ההתניה הקוגניטיבית הזאת לבין דרך הפעולה שבוחר היריב. הסיבה: הבחירה של היריב כיצד לנהוג בסופו של דבר מושפעת מגורמים רבים נוספים.

הגורמים שמשפיעים על יעילות הענישה

הגורמים היעילים ביותר לדיכוי ההתנהגות הלא רצויה הם סמיכות הזמנים, התדירות ועוצמת התגובה.

סמיכות הזמנים. קרבה בין התגובה להתנהגות השלילית (בעיני המגיב) תוביל לדיכוי יעיל של אותה ההתנהגות. הסיבה: המוח שלנו נוטה לראות קשר של סיבה ושל תוצאה בין אירועים שמופיעים בסמיכות זמנים. לכן ככל שיחלוף זמן רב יותר בין ההתנהגות לתגובה, כך תקטן עוצמת הקשר ביניהם במוחו של היריב. במילים אחרות: עיכוב התגובה יקשה על יצירת קשר בתודעת היריב בין התנהגותו לבין העונש שהוטל עליו בגללה.

תדירות. ככל שהצימוד בין ההתנהגות השלילית לתגובה עליה נעשה בתדירות גבוהה יותר, כך מתחזק הקשר - במוחו של היריב - בין התנהגותו לבין התגובה עליה. במילים אחרות: אם בכל פעם שמופיעה התנהגות בלתי רצויה ישנה תגובה עליה - קל יותר לקשר בינה לבין העונש. התדירות של התגובה היא שיוצרת למעשה במוחו של היריב את הזיכרון ההיסטורי בנוגע לתגובה להתנהגותו.

עוצמה: ככל שהתגובה ניתנת בעוצמה גבוהה יותר, כך הקשר בינה לבין ההתנהגות נוצר מהר יותר. נמצא שעוצמת העונש היא מרכיב מרכזי שקובע את הקצב שבו נרכשת ההתניה. כאשר עונש ניתן בעוצמה גבוהה, הוא נחרת עמוק בזיכרון של הנענש, כיוון שזיכרון העונש חשוב להישרדות. הסוגיה הזאת תידון בהרחבה בהמשך המאמר.

אומנם הוכח במחקרים רבים ששלושת הגורמים האלה חיוניים לרכישת התניה, אך יעילות העונש תלויה גם בגורמים נוספים, ובהם:

- **יכולת ההימנעות** - היכולת להימנע מהתגובה השלילית



סוללת תותחים של צה"ל יורה לכיוון הרצועה בתגובה לירי טילי קסאם | ככל שהעונש מאיים במידה רבה יותר על הקיום, כך הוא מרחיב יותר

שתהיה חמורה יותר מההתנהגות הבלתי רצויה המקורית. כאשר התנהגות מסוימת מקבלת הן חיזוק חיובי (תגמול) והן חיזוק שלילי (עונש), יהיה קשה להכחידה. דוגמה: כאשר ארגון טרור עושה פיגוע בשטח ישראל, הוא אומנם מסתכן בתגובת נגד של ישראל, אך התגמול - בעיניו - מהפעולה הזאת עשוי להיות כה משמעותי, עד כי הענישה הופכת להיות חסרת משמעות או בעלת משמעות שולית בלבד. בסופו של דבר כאשר אותה ההתנהגות זוכה הן לענישה והן לתגמול, השיקול של הגורם המוענש הוא של עלות-תועלת: אם העונש חמור מהתגמול - ההתנהגות השלילית צפויה להיכחד. אם התגמול חזק יותר מהעונש, קלושים הסיכויים להכחיד את ההתנהגות הזאת.

חלופות לענישה

חלופה אחת לענישה היא נטרול התגמול המתקבל כתוצאה מההתנהגות הלא רצויה. לדוגמה, מערכת ליירוט טילים מנטרלת למעשה את התגמול שמקבל היריב מהירי לעבר ישראל. דוגמה נוספת היא הצעת החוק שהועלתה האוסרת לנהל משא ומתן על שחרור מחבלים בתמורה לשחרורו של חייל שנחטף.¹⁰ חלופה נוספת היא למידה באמצעות תגמול. מחקרים הוכיחו שהדרך היעילה ביותר ללמידה היא באמצעות מתן חיזוק חיובי. אם היריב יחוש שיש לו מה להפסיד מההתנהגותו השלילית, הוא עשוי לחשוב פעמיים לפני שינהג באופן שלילי. כך, למשל, אם גורמים לשיפור באיכות חייו של היריב, הוא יסתגל בהדרגה למצב החדש וישאף לשמרו ולא לחזור למצבו הקודם. אומנם לא בכל מצב ניתן

באמצעות בריחה למקום מוגן או בדרכים אחרות.

- **רמת המוטיווציה להתנהג באופן "שלילי"**. כאשר התועלת מההתנהגות ה"שלילית" גבוהה מעלות העונש, ההתנהגות תימשך.

- **משך החשיפה לעונש**. כאשר העונש ניתן לפרק זמן ממושך, השפעתו תהיה לרוב גבוהה יותר בהשוואה לעונש שנ ניתן לפרק זמן קצר.

בהקשר הזה יש לציין כי ככל שהעונש מאיים במידה רבה יותר על הקיום, כך הוא מרחיב יותר. כך, למשל, תגובה נגד מטרת אויב באמצעות נשק הרג (כמו פצצות) יעילה הרבה יותר מאשר תגובה שמבוססת רק על אפקטים למיניהם כמו הפצצת הדגמה של דינור, "בומים" על-קוליים או מטסי ראוה מעל שטח האויב.

תפקיד החיזוק בשימור ההתנהגות שנרכשה

יש להבדיל בין למידת הקשר שבין ההתנהגות ה"שלילית" לתגובה עליה לבין שימור הקשר לאחר שהוא כבר נרכש. לשם שימור הקשר החדש שנוצר יש לתחזק אותו מפעם לפעם. אילו התניה אופרנטית הייתה מתרחשת אך ורק בעקבות חיזוק רציף של הקשר, תפקידה בעיצוב ההתנהגות היה מוגבל, משום שפעולותינו אינן מחוזקות בכל רגע נתון - אם באופן חיובי ואם באופן שלילי. אולם מהרגע שבו ההתנהגות נרכשת, ניתן לשמר אותה באמצעות חיזוקה רק בחלק קטן מהזמן. התופעה הזאת נקראת "אפקט החיזוק החלקי".

כאשר חיזוק ניתן רק בחלק מהזמן, עלינו לדעת בדיוק לפי איזה לוח זמנים זה נעשה, למשל, לאחר כל פעולה "שלילית" שלישית, לאחר כל שש פעולות או אחת לשבועיים, ללא קשר למספר הפעולות. אם מדובר בהפעלת כוח צבאי שנועדה למנוע (בשפת הפסיכולוגים: "לתת חיזוק שלילי") התנהגות "שלילית" של האויב, הרי אין זה מציאותי להעניש אותו בכל פעם שהוא מתנהג באופן לא רצוי. אילו ציבים כאלה ואחרים גורמים לכך שניתן להגיב על התנהגות היריב רק בחלק מהמקרים. כך, כאשר היריב נחשף לדפוס שבו הוא אינו יכול לצפות את התגובה להתנהגותו, כושר הניבוי שלו נפגע בהדרגה, והוא מבין שלעיתים תהיה ענישה בעקבות ההתנהגות ולעיתים לא. דפוס כזה עשוי להיות יעיל לשימור ההרתעה.

מגבלות על הענישה

במחקרים על הענשת ילדים נמצא שענישה עלולה דווקא לעודד את ההתנהגות הלא רצויה משום שהיא מגבירה את הרגשות השליליים שגרמו מלכתחילה להפרעת ההתנהגות. ענישה פיזית, בייחוד אם היא חמורה, עלולה לגרום להתנהגות שלילית עקבית ועמידה.⁹ יתר על כן, ענישה יעילה הרבה פחות מתגמול. מתן תגמול הוא למעשה אמירה למתוגמל: "חזור על מה שעשית" או "המשך לעשות את מה שאתה עושה". לעומת זאת מתן עונש הוא אמירה למוענש: "הפסק לעשות את מה שאתה עושה", אבל היא איננה מציעה חלופה. כתוצאה מכך ההתנהגות שבגללה הוטל העונש עלולה להיות מוחלפת בהתנהגות אחרת, רצויה עוד פחות מקודמתה. במילים אחרות: ענישה קיצונית או מכאיבה עלולה לעורר התנהגות תוקפנית



יהיה לספק ליריב חיזוקים חיוביים מהסוג הזה, אבל ניתן לנתח את המערכות הפועלות בסביבת היריב ולשתף פעולה עם גורם שלישי שיכול לחזק את היריב. כך, למשל, יכולה ארה"ב לתגמל את מצרים על המשך דבקתה בהסכם השלום, ואיראן יכולה לתגמל את ארגון חזבאללה על התנהגות עוינת כלפי ישראל.

הדחף לחזור למצב יציב

על פי האל¹¹, הגורם המניע את האורגניזם לפעולה הוא הדחף לחזור למצב יציב. אפשר להשליך את עקרון הפעולה הזה גם על יחסים בין מדינות. כך, למשל, במלחמת ששת הימים כבשה ישראל, בין היתר, את חצי האי סיני ובכך הוציאה את מצרים ממצב של שיווי משקל והניעה אותה לפעולה. נאצר ניסה להחזיר את האיזון באמצעות מלחמת ההתשה, וסאדאת, שבא אחריו, ניסה לקבל בחזרה את חצי האי סיני בדרכים מדיניות, ולאחר שנכשל - פנה לדרך המלחמה. את התנהגותם של מנהיגי מצרים לאחר מלחמת ששת הימים ניתן אפוא להסביר ברצונם להחזיר את מדינתם למצב שבו הייתה לפני המלחמה, שהוא מבחינתם נקודת שיווי המשקל שלה - המצב שאותו הם שאפו לשמור.

יריב שחש כי הוא מצוי בעמדה שהיא נמוכה מנקודת שיווי המשקל שלו לא יפסיק לנסות לחזור אליה. בנסיבות כאלה קשה להשפיע על שיקולי העלות-תועלת שלו. הצבא מנסה באמצעות הענישה לגרום ליריב עלויות שהיו גבוהות מהתועלת שהוא מקווה להפיק מהתנהגותו, אך היריב מביא בחשבון בחישוביו גם את המידה שבה התנהגותו מקרבת אותו למצב של שיווי משקל. באמצעים מקובלים קשה ליצור מצב שבו העלות (עונש) תצליח לגבור על הדחף הבסיסי להגיע לנקודת שיווי המשקל. מכאן שהפעלת הכוח הצבאי, גם אם היא עונש יעיל, צפויה לרוב רק לדחות את ההתנהגות הלא רצויה ולא תביא לויתור מוחלט עליה.

ההיסטוריה מלמדת שגם אם תהליך הענישה יעיל ומרתיע, אך לא נוצרת ליריב חלופה שעומדת על חיות בשלום - דהיינו לא מושגת נקודת שיווי משקל - עלול הצד האחר שלא להשלים עם המצב החדש. הוא ישאף ליצור שיווי משקל חדש שעומו יוכל לחיות, גם אם השאיפה הזאת אינה רציונלית בעיני הצד האחר.

הרתעה על בסיס זיכרון טראומטי

הרתעה מכוונת להביא לשינוי (הפסקה) בהתנהגות היריב באמצעות הפעלת כוח¹². הפעלת הכוח מכוונת למנוע או להפסיק התנהגות מסוימת של היריב, אך בשום אופן אינה מקטינה או מכחישה את הדחף של היריב לפעול בדרך שבה הוא בחר. כדי להתגבר על הדחף של היריב יש לגרום לו לחוויה כה טראומטית, עד כי זו תצין אותו בכל פעם שהוא יחשוב להוציא שוב לפועל את התנהגותו. למעשה מדובר ביצירת שתי התניות: הראשונה, התניה שלפיה התנהגות מסוימת מובילה לעונש, והשנייה, התניה המקשרת בין החוויה השלילית שנחווה לפעולה של התקוף (המעניש).

בעצם מדובר פה ביצירת זיכרון, או ליתר דיוק: יצירת זיכרון ארוך טווח. עוררות רגשית כתוצאה מאירוע טראומטי תורמת לתהליך של גיבוש המידע בזיכרון ארוך הטווח. כמה מחקרים הוכיחו שהזיכרון

לגירויים ניטרליים נוטה לדעוך עם הזמן, ואילו הזיכרון לגירויים מעוררים רגשית מחזיק מעמד ולעיתים אף הולך ומתחזק.¹³ דוגמה לכך היא רצח רבין או פרוץ מלחמת יום הכיפורים. כשנשאלו אנשים בנוגע לאירועים האלה, הם ידעו לתת פרטים מלאים היכן היו ומה עשו בשעה ששמעו על האסון. זיכרונות יוצאי דופן בחשיבותם מפעילים מנגנון זיכרון מיוחד הרושם לצמיתות כל דבר שהאדם חווה באותו הרגע.

מבחינה אופרטיבית, ככל שהפעלת הכוח הצבאי נעשית בעוצמה רבה יותר, או במילים אחרות, ככל שהמכה קשה יותר, כך היא תעורר רגשות שליליים שיובילו לעוררות רגשית גבוהה יותר ולכן שהאירוע ייחרט לעומק בזיכרון. היריב עדיין ישאף לחזור לנקודת שיווי המשקל, אך הטראומה הנפשית שהוא עבר תדחה את ההתאוששות ואת הדחף שגורם להתנהגותו השלילית. מה שהתוקף בעצם מנסה לעשות הוא לגרום לצד האחר הפרעת חרדה.

כיום, כפי שכבר הוסבר (בהערה 12) כבר לא מדברים במושגים של הרתעה מוחלטת אלא במונחים של "סבבים". המטרה היא להאריך את משך הזמן בין סבב לסבב, דהיינו למשוך כמה שיותר זמן בין עימות לעימות. לכן ככל שהזיכרון מהאירוע האחרון יהיה עמוק יותר, כך ההחלמה ממנו תיקח יותר זמן, וכך יתארך פרק הזמן עד לעימות שלאחר מכן. עם זאת יש לציין שבדרך הזאת יש לבחור רק אם היא האופציה היחידה האפשרית. במילים אחרות: מדובר באופציה של "אין ברירה".

מחקרים הוכיחו שהדרך היעילה ביותר ללמידה היא באמצעות מתן חיזוק חיובי



אסטרטגיה של חוסר ודאות

האינטראקציה בעימותים היא לרוב מתמשכת. באינטראקציות כאלה עשוי כל צד לנבא את צעדיו של הצד האחר על סמך ניסיון העבר. אומנם יש יתרון להתנהגות שיטתית וצפויה - כיוון שהיריב לומד שכל התנהגות שלילית שלו תזכה לתגובה - אך במצבים מסוימים יש יתרון גדול יותר לתגובות מפתיעות שחורגות מהשגרה.

כך, למשל, לפני מלחמת לבנון השנייה היה ביחסי ישראל וחזבאללה דפוס קבוע: החזבאללה היה עושה פרובוקציה מסוימת, וישראל הייתה מגיבה באופן צפוי - לרוב באמצעות הפצצות והפגזות של שטחים בלתי מיושבים שמהם פעל החזבאללה. הידיעה שכל פרובוקציה תגרום ענישה מדודה הרתיעה רק במעט את החזבאללה. מלחמת לבנון השנייה הייתה תגובה חריגה בהיקפה, והתוצאה היא שעד היום, חמש שנים וחצי לאחר המלחמה, נמנע חזבאללה מלעורר פרובוקציות כלשהן.

המסקנה היא שהידיעה שפעולה מסוימת תביא לענישה היא מרתיעה, אך ההרתעה חזקה הרבה יותר אם ליריב אין שום אפשרות לדעת מה יהיה היקף התגובה, ואם בהחלט קיימת האפשרות שהתגובה תהיה

חריגה בהיקפה, כמו מלחמת לבנון השנייה או "עופרת יצוקה".

הפעלת הכוח בדרך של הסלמה הדרגתית

גורמים שונים הביאו לכך שאחת מדרכי הפעולה המקובלות ביותר היא הסלמה הדרגתית הן של היקף הכוח שמופעל והן של איכות המטרות המותקפות. כך, למשל, הפעילו האמריקנים את הכוח האווירי שלהם בווייטנאם, ונראה שגם צה"ל נוטה בעשורים האחרונים לנקוט את דרך הפעולה הזאת בעימותים בלבנון ומול הפלסטינים.

מחקר העלה שלהפעלת לחץ מדורג יש מגרעת חמורה: היא עלולה ליצור סבילות נפשית לחץ וקשיחות פיזיולוגית.¹⁴ לענייננו, הפעלת הכוח בדרך של הסלמה הדרגתית גורמת לנטרול שיטתי של הרגישות באמצעות חשיפה הדרגתית לגורמי לחץ. במילים אחרות: האסטרטגיה הזאת מאפשרת ליריב להסתגל בהדרגה לגורמי הלחץ - בין היתר משום שבין פעולת לחץ אחת לאחרת יש מרווחים של רגיעה, ואלה יוצרים אפקט מחסן וסבילות להפעלת הכוח. במצב כזה, כאשר הגורם המעניש מחליט להסלים ולהעלות את עוצמת הכוח המופעלת, היריב כבר יהיה מחוסן נפשית, ולכן לא תושג הפגיעה המצופה במוטיווציה וברצון שלו להמשיך להילחם. לכן כאשר נשקלת אסטרטגיה של הסלמה הדרגתית, יש לשקול את ההשלכות שעלולות להיות לה על היריב מבחינה נפשית ומורלית.

מסקנות

- כדי ליצור התניה אצל היריב בין התנהגותו הלא רצויה לעונש צריך העונש להינתן בסמיכות להתנהגות הלא רצויה, בעוצמה גבוהה ובכל פעם שהתנהגות נצפית.
- לאחר שהיריב למד לקשר בין התנהגותו לתגובה השלילית, יש לשמר את הקישור הזה באמצעות תזכורות שניתנות מדי פעם בפעם.
- מה שמניע לעיתים את היריב לפעולה הוא הניסיון לחזור לנקודת שיווי המשקל שאבדה לו. ענישה של היריב על ניסיון כזה תיצור תחושות של תסכול ושל פחד ועשויה לדחות את פעולותיו, אך היא לא תביא לציבות בין הצדדים כל עוד אחד הצדדים מצוי מתחת למה שהיא בעיניו נקודת שיווי המשקל שלו.
- לא תיתכן הכחדה של התנהגות לא רצויה בלי שתוצג חלופה שהצד האחר יוכל לחיות עימה. במילים אחרות, יש צורך בחלופה שתספק את הדחף של היריב בדרך אחרת.
- כשמענישים יש להביא בחשבון את האפשרות שהתועלת שמפיק היריב מהתנהגותו השלילית עולה במקרים רבים על עלות העונש.
- כדי שפעולה מסוימת תיחשב לעונש, על המוענש לראות בה עונש. למשל, מחבל מתאבד אינו רואה במוות אסון, אלא משהו שמביא הרבה כבוד. לכן במקרים שבהם המוטיווציה להשגת המטרה היא כה גבוהה, ההרתעה הרגילה אינה יעילה.
- במקרים שבהם הגמול מצוי בעצם ההתנהגות - ללא תלות בתוצאותיה (למשל, משט המרמרה לעזה אומנם לא הגיע ליעדו, אך עצם האירוע הזיק מאוד לישראל ולכן השיג את

מטרתו) - עלול העונש הצפוי שלא להרתיע. ההרתעה היחידה במקרים כאלה היא נטרול יכולתו של היריב להשיג הישג כלשהו. כך, למשל, היו משטים שלא יצאו לדרך בגלל לחץ מדיני יעיל שהפעילה ישראל ובגלל חבלות מסתוריות בספינות שעמדו לצאת לדרך.

- אחת הדרכים להרתיע את היריב היא באמצעות יצירת זיכרון טראומטי - זיכרון שישאר לפרק זמן ממושך ושיצוץ בכל עת שיתעורר אצלו הדחף לפעול נגדנו. כדי שהזיכרון ייחרת היטב יש להפעיל את הכוח בעוצמה גבוהה ובמשך זמן רב. נוסף על כך יש לנסות לגרום לחוויה שתעורר את הרגש.
- חשוב לזכור שהרתעה אינה מנטרלת את הדחף להוציא אל הפועל את ההתנהגות השלילית. ברגע שהזיכרון מתחיל לדחות, או שהדחף לפעול גובר על הזיכרון, ניתן לצפות לחזרה של ההתנהגות הלא רצויה.
- הפעלת הכוח בדרך של הסלמה הדרגתית יוצרת עמידות נפשית ופיזית, ולכן יש לשקול את היעילות המבצעית של השימוש בה.
- תגובה שונה בכל פעם להתנהגות הלא רצויה של היריב תגרום אצלו לחוסר ודאות ועשויה להרתיע יותר מאשר תגובה קבועה.

תודות לתא"ל איתי ברון ולזהבית ברמן על הסיוע בכתיבת המאמר

הערות

1. Keller Breland & Marian Breland, *Animal Behavior*, Macmillan, New York, 1966
2. Arthur W. Staats, *Language, Learning and Cognition*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1968
3. Burrhus Frederic Skinner, *The Behavior of Organism*, Appleton-Century-Crofts, New York, 1938; B. F. Skinner, *Beyond Freedom and Dignity*, Knopf, New York, 1971
4. Martin E. P. Seligman, *Helplessness*, Freeman, San Francisco, 1975
5. Edward Lee Thorndyke, "Animal Intelligence: An Experimental Study of the Associative Processes in Animals", *Psychological Monographs*, 2, 1898
6. John R. Raser, "Learning and Affect in International Politics", *Journal of Peace Research*, 2, 1965, p. 216
7. Ludwig von Bertalanffy, *Organismic Psychology and Systems Theory*, Clark University Press, 1968
8. Raser, *Ibid.*
9. John B. Watson & Rosalie Rayner, (1920). "Conditioned Emotional Reactions", *Journal of Experimental Psychology*, 3(1), 1920, pp. 1-14
10. מובן שבשלב הזה הצעת חוק כזאת אינה יותר מאשר הצהרה. גם אם היא תאושר ברוב גדול בכנסת, היא תהפוך למשמעותית רק לאחר שארגוני הטרור יראו שהמדינה אכן מיישמת אותה.
11. Clark L. Hull, "The Conflicting Psychologies of Learning - A Way Out", *Psychological Review*, 42, 1935, pp. 491-516
12. על פי ההגדרה הקלסית מיועדת ההרתעה להביא לשינוי בהתנהגות היריב באמצעות איום להפעיל כוח. אך במציאות הקיימת, למשל, בין ישראל לרצועת עזה (מציאות של סבבי עימותים), יש להפעיל מדי פעם את הכוח כדי לתחזק את ההרתעה ולהביא לתקופות רגיעה.
13. Roger Brown & James Kulik, "Flashbulb Memories", *Cognition*, 5(1), 1977, pp. 73-99
14. Richard L. Hauger, Marge Lorang, Michael Irwin, Greti Aguilera, "CRF Receptor Regulation and Sensitization of ACTH Responses to Acute Ether Stress During Chronic Intermittent Immobilization Stress", *Brain Research* 532(1-2), 1990, p. 40